

Wprowadzenie

Proces demokratyzacji rozpoczęty w Polsce w 1989 roku doprowadził do zmiany systemu politycznego. Ukształtowane demokratyczne instytucje spełniają normatywne standardy demokracji. Również w świadomości prze-ważającej części społeczeństwa ideały demokracji zajmują wysoką pozycję w hierarchii wartości. Dla wielu demokracja stanowi metawartość. Jednakże, mimo iż demokracja została uznana za najbardziej pożądaną ze wszystkich dotychczas istniejących systemów rządzenia, realnie funkcjonująca w Polsce demokracja nie uzyskała społecznego poparcia¹.

Badacze demokracji wskazują na złożoność przyczyn tego podstawowego paradoksu polskiej demokracji. Rozczarowanie demokracją wiązać można z obiektywnymi warunkami, w jakich przyszło ludziom żyć. Ustanowienie demokratycznych instytucji nie zagwarantowało przestrzegania standardów państwa demokratycznego. Szczególną krytykę budzi zachwianie idei państwa prawa wyrażające się w degeneracji etycznej i moralnej elit politycznych i finansowych. Wskazywane są przypadki nadużywania władzy z osobistych partykularnych pobudek, manipulowanie prawem dla doraźnych politycznych korzyści, nieetyczne działania wielkich korporacji. Podnoszony jest problem nasilenia biurokratyzacji przejawiającej się w autonomizacji struktur urzędniczych państwa, które działają nie dla dobra ogółu, lecz dla samych siebie. Niepokój budzi kwestia niezgodności zasad konstruujących demokrację z jej praktyką².

Robert Dahl uważa, że definiowanie demokracji wyłącznie przez pryzmat stanu pożądanego jest niewystarczające. Ważna jest ocena działań konkretnych instytucji, poprzez które idealne założenia systemu demokratycznego powinny być realizowane³. Janusz Reykowski wskazuje na psychologiczne mechanizmy

¹ Gwiazda A., (2001), *Paradoks demokracji*, „Przegląd Politologiczny”, nr 1-2, s. 16. Filipowicz S., (2007), *Demokracja. O władzy iluzji w królestwie rozumu*, Warszawa, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.

² Błuszkowski J., Mider D., (2012), *Demokracja późnej nowoczesności*, Warszawa, Dom Wydawniczy Elipsa.

³ Dahl R., (1998), *O demokracji*, Kraków, Społeczny Instytut Wydawniczy „Znak”. Dahl R., (1995), *Demokracja i jej krytycy*, Kraków, Społeczny Instytut Wydawniczy „Znak”.

odpowiedzialne za niską realną ocenę polskiej demokracji, a przede wszystkim nieadekwatne oczekiwania społeczeństwa związane z realizacją wartości demokratycznych. Zasady idealnej demokracji nie gwarantują same przez się demokratycznych stosunków społecznych, ponieważ w znacznej mierze mają charakter antynomiczny. Reykowski wskazuje na antynomie ładu demokratycznego, które mogą utrudniać rozumienie i realizację idei demokratycznych.

Antynomia „większość – mniejszość” wymaga uzgodnienia stanowisk, bowiem decyzje podejmowane winny być za wiedzą i zgodą tych, których dotyczą, bądź z ich udziałem. W realnych demokracjach obowiązuje zasada, że decyzje podejmowane są zgodnie z wolą większości. Wolę tę ustala się w drodze głosowania wyłaniającego większość, która podejmuje decyzje wiążące wszystkich. Przyjmuje się jednocześnie, że większość powinna brać pod uwagę stanowisko mniejszości.

Antynomia w zakresie roli reprezentanta – wykonywanie woli swoich wyborców czy samodzielna decyzja. Ta rola nasuwa problemy dotyczące stosunku między wyborcami a tymi, których oni wybrali. Powstaje pytanie, czy przedstawiciel jest tylko i wyłącznie wyrazicielem wyborców i ma postępować zgodnie z otrzymanymi instrukcjami, czy z tej roli wynika samodzielna decyzja odnośnie dobra tych, którzy wybierali a także większych społeczności, w ramach których wyborcy funkcjonują.

Antynomia autonomia – posłuszeństwo powodować może zachwianie równowagi między rozstrzygnięciami bądź w stronę autorytaryzmu – dominacji władzy, co zagraża prawom obywatelskim, bądź w stronę populizmu – dominacji obywateli, co zagraża paraliżem decyzyjnym władzy. Tak więc, z jednej strony ci, którzy zostali obdarzeni władzą przez wyborców, powinni działać zgodnie z wolą wyborców, z drugiej strony – mają prawo oczekiwać posłuszeństwa ze strony obywateli.

Antynomia konflikt – konsensus. Z uznania oczywistego dla demokracji założenia, iż ludzie mają różne interesy i przekonania, wynika nieuchronność konfliktów. Zadaniem instytucji demokratycznych jest rozwiązanie tych konfliktów tak, aby zapewnić efektywne funkcjonowanie całości społeczeństwa. Dlatego w demokracji, obok akceptacji konfliktów, występuje wymóg osiągnięcia konsensusu.

Antynomia prawo i sumienie. Demokracja wymaga od obywateli przestrzegania prawa, jednocześnie uznaje zasadę „obywatelskiego nieposłuszeństwa”. Obywatel demokratycznego państwa w osądzie rzeczy winien kierować się głosem swego sumienia. Zachodzi jednakże możliwość, że w pewnych wypadkach głos sumienia i wymóg prawa okażą się sprzeczne.

Zatem istotą demokratycznych antynomii, jak twierdzi Reykowski, jest sprzężenie zwrotne dwóch procesów w taki sposób, że zwiększenie wagi jednego wiąże się z osłabieniem drugiego, przy czym dla demokracji obydwa procesy są istotne i winny być podtrzymywane⁴.

Współczesna demokracja definiowana jest nie tylko przez pryzmat instytucji, ale także w kategoriach dominujących w życiu publicznym określonych orientacji, wartości, obyczajów, ocen, emocji i wynikających z nich zachowań. Kultura polityczna elit i mas stanowi w znacznej mierze o jakości demokracji, szansie na rozwój i stabilność systemu⁵. Aby kultura polityczna mogła być uznana za kulturę demokratyczną musi spełniać określone wymagania. Za podstawowe uznaje się: brak akceptacji istnienia silnego lidera, uznanie zgody społecznej za czynnik wytwarzający silną demokrację, brak przyzwolenia na rządy militarne lub technokratyczne, brak akceptacji łamania zasad demokracji przez silnego lidera, przekonanie, że demokracja efektywnie podtrzymuje porządek społeczny, brak oczekiwań, że system demokratyczny generuje dobrobyt ekonomiczny, stopień społecznego poparcia dla demokracji oraz pogląd, że demokracja stanowi lepszą od innych ustrojów formę rządów, a także poparcie dla rozdziału kościoła od państwa⁶. Demokrację, która spełnia przedstawione wymagania nazwać można skonsolidowaną.

Konsolidacja demokracji według Larryego Diamonda i Andreala Schedlera oznacza kompleksową zmianę ustrojowo-polityczną obejmującą aspekty instytucjonalno-prawne oraz wzorce demokratycznego postępowania elit i społeczeństwa⁷. Philip C. Schmitter traktuje konsolidację jako postępującą zmianę, jako proces przekształcania prowizorycznych rozwiązań pojawiających się w trakcie transformacji w solidnie utrwalone, regularnie praktykowane i dobrowolnie akceptowane stosunki kooperacji i współzawodnictwa między

⁴ Reykowski J., (1993), *Psychologiczne antynomie demokracji*, w: Z. Ratajczak (red.), „Koloquia Psychologiczne”, *Zagrożenia i wyzwania dla jednostki*, Warszawa, Instytut Psychologii PAN, s. 21-36.

⁵ Patrz: Almond G., Verba S., (1993), *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, New York, Princeton University Press. Dahl R., (1966), *Political Oppositions in Western Democracies*, New Haven, za: J. Garlicki, *Tradycje i dynamika kultury politycznej społeczeństwa polskiego*, w: J. Błuszkowski (red.), *Dylematy polskiej transformacji*, Warszawa 2007, Dom Wydawniczy Elipsa, s. 155-157. Putnam R., (1996), *Demokracja w działaniu*, Kraków, SIW „Znak”. Inglehart R., (2000), *Kultura a demokracja*, w: L.E. Harrison, S.P. Huntington (red.), *Kultura ma znaczenie*, Poznań, Wydawnictwo Zysk i S-ka, s. 146-168.

⁶ Garlicki J., Noga-Bogumiłski A., (2004), *Kultura polityczna w społeczeństwie demokratycznym*, Warszawa, Oficyna Wydawnicza Aspra J.R.

⁷ Diamond L., (1999), *Developing Democracy. Toward Consolidation*, Cambridge, s. 65. Schedler A., (1998), *What is Democratic Consolidation?* „Journal of Democracy”, 9 (2), s. 91-107.

wszystkimi uczestnikami demokratycznego systemu politycznego⁸. Konsolidacja demokracji ujmowana w kategoriach procesu przechodzi od systemów autorytarnych do demokratycznych przez kolejne fazy. Andrzej Antoszewski wymienia: fazę autorytaryzmu, fazę transformacji i zapoczątkowania zmian, w tym szczególnie etap postkomunizmu, fazę konsolidacji demokracji⁹. Dankwan Rustow konsolidację demokracji przedstawia również w postaci trzech faz: 1. Faza preparacyjna inaczej inicjacyjna, w której dochodzi do instytucjonalizacji konfliktowych grup pro- i antydemokratycznych; 2. Faza demokratycznej transformacji, w której dochodzi do podejmowania ważkich decyzji demokratyzujących system, a następnie testowanie ich w praktyce gry politycznej; 3. Faza internalizacji wzorców demokratycznych, czyli konsolidacji¹⁰.

Jak piszą autorzy podnoszący problem konsolidacji demokracji, dynamiczna zmiana zachodzi w sferze instytucjonalnej i społecznej. Jacek Wasilewski konsolidację demokracji w wymiarze instytucjonalnym spostrzega jako nadbudowywanie, utrwalanie i dopilnowanie właściwego funkcjonowania porządku demokratycznego, przede wszystkim w zakresie uregulowań formalno-prawnych i funkcjonowania poszczególnych władz.

Aspekt społeczny konsolidacji demokracji obejmuje prodemokratyczne przekonania i postawy ludzi. Zdaniem Wasilewskiego, im te przekonania i postawy są głębiej zinternalizowane i nawykowe, tym lepiej dla demokracji¹¹.

Głęboko uwewnętrznione i trwałe postawy prodemokratyczne w sprzyjających warunkach instytucjonalnych tworzą demokratyczną osobowość wspierającą demokratyczny system polityczny. Zmiany w kulturze politycznej mają swój początek w zmianach na poziomie jednostek. Agregacja indywidualnych postaw, jak uważa Dieter Fuchs, prowadzić może do generalizacji na poziomie społeczeństwa. Przyjmując założenie, jak czyni to Dahl, równości wszystkich członków społeczeństwa w systemie demokratycznym, wnosić można, że dystrybucja „jednakowo ważonych postaw obywateli może wpłynąć na zmienną zależną kultury politycznej”¹². Postawy wobec demokracji mierzone przywiąza-

⁸ Schmitter P.C., (1992), *The Consolidation of Democracy and Representation of Social Groups*, „American Behavior Scientist”, 35 (4-5), s. 424.

⁹ Antoszewski A., (2000), *Konsolidacja demokracji jako przedmiot zainteresowań współczesnej politologii*, w: *Politologia Wroclawska. Księga jubileuszowa z okazji 30-lecia Instytutu Politologii Uniwersytetu Wroclawskiego*, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego.

¹⁰ Rustow A.D., (1970), *Transitions to Democracy. Toward a Dynamic Model*, „Comparative Politics”, 2 (3), s. 337-363.

¹¹ Wasilewski J., (2001), *Konsolidacja demokracji, aspekty instytucjonalne i społeczne*, w: E. Hałas (red.), *Rozumienie zmian społecznych*, Lublin, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Uniwersytetu Lubelskiego, s. 249-274.

¹² Fuchs D., (2010), *Paradygmat kultury politycznej*, w: R.J. Dalton, H.D. Klingemann, *Zachowania polityczne*, t. 1, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 219.

niem (akceptacją demokracji) pozwoliły Fuchsowi na zakwalifikowanie obywateli 31 państw do trzech kategorii: 1. Kategoria „niedemokracji”; 2. Kategoria „słabi demokraci”; 3. Kategoria „solidni demokraci”. Jak twierdzi autor powyższej klasyfikacji, szczególnie w nowych demokracjach badanie przywiązania do demokracji jest dość trudne, ponieważ obywatele mają tendencję, aby mieszać demokrację z elementami autokratycznymi. W celu redukcji tego problemu, w indeksie pytań, postawy wobec demokracji połączył z postawami wobec autokracji. Respondentów, którzy wykazali akceptację demokracji i odrzucili autokrację, zakwalifikował do trzeciej kategorii, te osoby, które wolą autokrację od demokracji, włączył do pierwszej kategorii, wszyscy inni zaliczeni zostali do drugiej kategorii. Rozkład procentowy poparcia dla demokracji wśród polskich obywateli wskazuje, że większość to słabi demokraci (65,9%), solidni demokraci stanowią 18,9% populacji, a niedemokraci 15,2%¹³.

Akceptacja systemu demokratycznego stanowi jeden z wielu elementów postaw prodemokratycznych. Badacze demokracji stworzyli kilka normatywnych, wzorcowych psychologicznych portretów demokracji, nazywając je osobowością demokratyczną czy też orientacjami demokratycznymi¹⁴. Rekonstruując i reasumując wymienione modele, teoretyczne przyjęłam, że demokratyczną osobowość tworzą takie psychologiczne mechanizmy jak:

- stosunek do systemu demokratycznego (akceptacja demokracji);
- przekonania na temat relacji jednostki z innymi ludźmi i własnej tożsamości (indywidualizm tożsamości, orientacja na równość, tolerancja, wiara we własną sprawczość, zaufanie społeczne, pozytywny stosunek do wspólnego dobra);
- współdziałanie z innymi w celu realizacji społecznego dobra (zaangażowanie w działalność w organizacjach);
- normatywne przekonania (przyjęcie wartości postmaterialistycznych i racjonalnych);
- niespecyficzne cechy osobowości (odporność na lęk, ekstrawersja, otwartość poznawcza);
- motywacje (motywacja afiliacji i osiągnięć);

¹³ Tamże, s. 212-213.

¹⁴ Szerzej Ossowska M., (1992), *Wzór demokracji: cnoty i wartości*, Lublin, Instytut Wydawniczy Daimonion. Reykowski J., (1999), *Ukryte założenia normatywne jako osiowy element mentalności*, w: J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski (red.), *Orientacje jako element mentalności*, Poznań, Wydawnictwo Nakom, s. 11-52. Garlicki J., (2007), *Tradycje i dynamika kultury politycznej społeczeństwa polskiego*, w: J. Błuszkowski (red.), *Dylematy polskiej transformacji*, Warszawa, Dom Wydawniczy Elipsa, s. 155-174. Almond G., Verba S., (1993), *The Civic...* Lasswell H., (1951), *The Political Writings*, Glencoe, The Free Press; Dahl R., (1966), *Political...*

- konteksty sytuacyjne (wykształcenie, zamieszkiwanie w dużej aglomeracji, wysoki status materialny, życie w systemie demokratycznym).

Badania osobowościowych predylekcji demokracji miały najczęściej charakter cząstkowy. Wzorce w postaci całościowych modeli wymagają weryfikacji empirycznej, stanowią zatem interesujące obszary eksplanacyjne.

Prowadzone dotychczas analizy nie dają pełnej odpowiedzi na pytanie dotyczące kształtu osobowości predysponującej do przyjęcia demokratycznych ideologii oraz relacji między psychologicznym modelem człowieka a demokratycznym ustrojem politycznym. Dlatego też, w kręgu moich zainteresowań badawczych nadal pozostają problemy indywidualnego kapitału stanowiącego psychologiczną bazę dla demokracji¹⁵. Analiza osobowości jako czynnika wyjaśniającego zachowania jednostek i grup w sferze życia politycznego wydaje się szczególnie istotna w warunkach nie w pełni skonsolidowanej polskiej demokracji, zmagającej się z problemami zagrożeń dla demokratycznych wartości.

Celem pracy była analiza osobowości młodzieży jako konstruktów złożonego z wielu elementów poznawczych, motywacyjnych, kontekstualnych i cech oraz wskazanie zakresu zgodności między modelem teoretycznym a realnie istniejącym w umysłowości badanych konstruktów osobowościowych. Wskazanie na obszary występowania i przewagi właściwości psychicznych sprzyjających lub utrudniających funkcjonowanie jednostki w systemie demokratycznym może stanowić istotną wartość dla ukierunkowania polskiej demokracji.

Postawiłam hipotezę mówiącą o braku pełnej zgodności między wzorcem teoretycznym osobowości demokratycznej a jego realnym urzeczywistnieniem w umysłowości młodzieży. Hipoteza ta pozwala zakładać brak psychologicznego pełnego wsparcia dla demokracji. Osobowość badanych ma bowiem charakter hybrydalny, złożony z właściwości przystosowawczych w systemie autorytarnym i tych, które stanowią ważny kapitał w systemie demokratycznym.

W części empirycznej pracy na tle teoretycznych rozważań i wyników badań prowadzonych w ciągu ostatnich dwudziestu lat w Polsce zaprezentowałam wyniki własnego programu badawczego. Badanie miało charakter ilościowy. Pomiar badanych zmiennych dokonany został w formie ankiety audytoryjnej składającej się z kilkunastu skal – empirycznych wskaźników demokratycznej osobowości. Stosowanie narzędzi we wcześniejszych badaniach społeczeństwa polskiego, sprawdzona ich trafność i rzetelność legitymizuje ponowne ich

¹⁵ We wcześniej prowadzonych badaniach podejmowałam problem indywidualizmu i kolektywizmu jako orientacji mentalnych oraz ich związku z akceptacją demokracji. Szerzej: Urban M., (2009), *Indywidualizm i kolektywizm w świadomości młodzieży. Studium psychologiczno-politologiczne*, Warszawa, Dom Wydawniczy Elipsa.

wykorzystanie. Badanie przeprowadzone zostało w maju 2011 r. Grupę badaną stanowiła studiująca młodzież, która urodziła się już w demokratycznej Polsce. Można było zatem przypuszczać, że znaczny wpływ na kształt osobowości tej młodzieży ma osobiste doświadczanie demokracji.

Niniejsza książka w znacznej mierze stanowi omówienie prowadzonego przeze mnie badania. Szczegółową analizę mechanizmów będących psychologiczną bazą dla przyjęcia demokratycznej ideologii poprzedzają dwa rozdziały teoretyczne wprowadzające pojęcia i kategorie, które poddane zostały analizie w kolejnych częściach pracy. Rozdział pierwszy poświęcony jest normatywnym wzorcom demokracji i demokracji. W rozdziale drugim zostały przedstawione koncepcje osobowości politycznej w perspektywie kilku paradygmatów psychologii osobowości. Kolejny rozdział książki zawiera sformułowanie problemu badawczego i opis metod stosowanych w badaniu. Rozdział czwarty poświęcony jest empirycznej weryfikacji postawionego problemu badawczego. Wyniki analiz poszczególnych mechanizmów osobowości przedstawione zostały w kontekście wyników badań ogólnopolskich. W rozdziale piątym zaprezentowany został empiryczny model osobowości badanej młodzieży. Ostatni rozdział zawiera podsumowanie badania i wnioski.

Podziękowanie kieruję do Koleżanek i Kolegów, którzy przyczynili się do powstania tej książki. Pani Profesor Grażynie Ulickiej pragnę podziękować za cenne uwagi i sugestie przekazywane mi w trakcie pisania książki. Panu Profesorowi Janowi Garlickiemu wyrażam podziękowanie za trud włożony w przeczytanie pierwszej wersji książki i wnikliwe uwagi, które doprowadziły do udoskonalenia publikacji. Dziękuję także wszystkim osobom, które pomagały mi w realizacji badania empirycznego, a także Pani Teresie Czarzasty, która wyniki badania opracowała statystycznie.

Książka nie ukazałaby się bez życzliwości i wsparcia ze strony Dyrektora Instytutu Nauk Politycznych Pana Profesora Stanisława Sulowskiego, któremu w tym miejscu składam serdeczne podziękowanie.